

Lovász Dorottya:

Mi vagyunk a dobozokban – Az egyetemisták és főiskolások szubkultúra és csoporttagság alapú vizsgálata a politikai aktivitás mentén²⁸

Bevezetés

A szubkultúrák állandó keltetője az uniformizáló, szabályokat előíró közösség, mire reflektálva a társadalom ön maga tagoltságát alakítja ki. A társadalmi pluralizmus ékes példája a szubkultúrák létezése, mely csak fokozódik a szubkultúrákon belüli megosztottsággal, amely újabb szubkultúrák létrejöttét segíti elő. A társadalmat átható megannyi heterogén csoportosulás, amely a szubkultúrákban csúcsosodik ki, a feltételezett *mainstream* ellen lázad és erre reagálva definiálja magát, alakítja ki a saját belső rendjét, amely újragenereszi a heterogén csoporttagság létrejöttét és fenntartja ezzel a regeneráció folyamatát.

Az alapvetésünk tehát az, hogy a társadalom minden szektorában léteznek szubkultúrák és magukban a szubkultúrákban is léteznek/létezhetnek szubkultúrák. Léteznek így az ifjúság csoportjában, általános, középiskolában vagy a felsőoktatásban is. A felsőoktatás, utolsó lépcső a felnőtté válás kapujában, a munkarend szabályai általi függőség és az étellel járó egyéb materiális nehézségek valódi megélése előtt, különösen nagy figyelmet érdemel. Mindeközben a hallgatók már túlvannak az első választáson, van, aki már a másodikon is, és mi nem tudjuk, hogy milyen hatással volt a döntésükre az ifjúsági szubkultúra tagságon belüli egyéb szubkultúra tagságuk léte.

Adja magát a kérdés, hogy kik azok az egyetemista közösségen belüli szubkultúrát képviselő egyének, akik behozzák a csoporttagságukat és kik azok, akik az egyetemen kezdtek el egy csoporttá élni? A hallgató behozza a szubkultúrája külső jegyeit – már amennyiben vannak külsőségekben megnyilvánuló jelei – az egyetemi életbe térbe vagy kívül tartja onnan? Ezek olyan szubkultúrák, amelyekhez politikai mozgalom vagy politikai aktivitás kapcsolódik? Vagy azoktól teljesen független közegek és az apolitikusság jellemzi őket? Mi alapján fognak ezek a közösségek vagy egyének támogatni valakit? Milyen impulzusok miatt mennek el tüntetni, aláírást gyűjteni, bojkottálni?

Tanulmányom célja a feltett kérdések elméleti háttérét és kutathatóságát feltárni. Az ifjúsági szubkultúrákon belül az egyetemista és főiskolás közösség szubkulturális betagozódásának vizsgálati lehetőségeit körüljárni, megvilágítani, hogy miért érdemes szubkultúrákkal foglalkozni elsősorban a politikatudomány szemszögéből, a politikai participációhoz kapcsolva az ifjúsági szubkultúrák kérdéskörét. Két elemzési módszer keretében bemutatom az Aktív Fiatalok Magyarországon ifjúságkutatás keretein belül a hallgatók csoporttagsága és

28 A tanulmány az egyetemi hallgatók számára meghirdetett publikációs felhívás nyertes írása.

a politikai participáció közötti összefüggéseket. Emellett feltárom a kutathatóságot nehezítő problémákat, és megoldási javaslatokkal könnyíteni az ilyen irányú kutatás jövőbeli lépéseit.

Miért van szükség szubkultúra kutatásra – kutatástörténet kezdetektől, napjainkig

A tradicionális szubkultúra kutatás létjogosultsága napjainkban egyre inkább kérdésessé válik. A mára már megszámlálhatatlan, e területen alkotott tanulmány léte mellett állandó kétség övezi a kutatások jövőbeli relevanciáját a homogenizáló internet világa és az ehhez kapcsolódó nem virtuális világgal szembeni inaktivitás miatt, melynek hozadéka, hogy sokan fogalmi újítások szükségességét hirdetik, vagy a szubkultúra, mint általános kategória minden egyéb csoporttagságot besszipantó jellegétől tartanak és túl tág használatától óva intenek (Kacsuk 2005, 91). A kétségeket növeli, hogy a média felerősíti a szubkultúrákat, tematizálja őket vagy a társadalom fősodrába csatornáz át szimbólumokat a szubkultúrák képviselőitől, így megfosztva eredeti jelentéseiktől azokat. Szintén félelem, hogy magukat a szubkultúrákat a kutató konstruálhatja meg a részletes leírás és megfigyelés révén. (Kacsuk 2005, 94)

A szubkultúra kutatás kezdete a chicagói iskola képviselőihez köthető, ami egyúttal az első szociológiai intézet is volt az Egyesült Államokban és a világon egyaránt. A kutatásokat kriminológiai motivációk hajtották, meg akarták érteni a leszakadó társadalom bűnözési hajlandóságát. Közös elem a kutatásokban, a deviancia fogalom új megközelítése, a bűnöző személyiség elvetése (Kacsuk 2005, 92). A nagyvárosi elidegenedés hozadékait kutatva, a deviáns szubkultúrákat vizsgálva különböző aspektusokból, az egyén deviáns magatartását a társadalmi tények merevsége és az ehhez kapcsolható státuszinkoherencia okozza, ahol az egyén menekülési útvonalát a szubkultúrákba csoportosulás jelenti. Az első jelentősebb munka Robert E. Park, *The City* című tanulmánya. Chicago városát vizsgálva modellezte a 20. századi nagyvárost, koncentrikus köröket rajzolt fel, és úgy találta, az adott körök eltérő kultúrával rendelkeznek, kulturálisan meghatározzák a benne élő közösségeket. (Mészáros 2011, 23)

A chicagói iskola szociális dezintegráció elméleti képviselőiként, Clifford R. Shaw és Henry D. McKay, a fiatalkorú férfi bűnözést vizsgálták Chicagóban és kimutatták, hogy ahol a szociális dezintegráció leginkább létrejön, az azok a területei a városnak, ahol a legszegényebbek élnek. Edwin H. Sutherland a differenciális asszociáció elméletével világított rá, hogy *„a kriminális viselkedés tanult folyamat, ami különböző emberekkel folytatott személyes interakció nyomán sajátítódik el, (...) Egy személy akkor lesz deviáns, ha olyan definíciókat meg, amelyek a törvénysértésnek kedveznek, és ezek túlsúlyba jutnak azokkal a definíciókkal szemben, melyek nem kedveznek a törvény megsértésének.”* (Rác 2001, 33) A *Fehérgalléros bűnözés* című tanulmányában rámutatott, hogy nem csak szegényebb rétegek tagjai azok, akik involválódnak bűncselekményekbe.

Albert Cohen, aki létrehozta és definiálta a fogalmat, Parkot követve a devianciaelmélet kapcsán, a bűnözés mentén vizsgálódott. Úgy találta a hasonló problémákkal küzdő cselekvő

egyének interakciója és az egymást és a közösségséget megerősítő *normatükör*²⁹ hozza létre a szubkultúrákat, amelyek nem csak vegetálnak, hanem életképesen fennmaradhatnak. A bűnözés problémakörétől elszakadva, a jazz zenészeket tanulmányozó Howard S. Becker, a szimbolikus interakcionizmus, mint az egyén személyközi interakcióival foglalkozó kutatási ág képviselőjeként megalkotta a *címkézés* elméletet. *Kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből* című tanulmánykötetében bemutatja, hogy a deviáns egy társadalmi minősítés, nem valódi értékeltett fogalom, nem a cselekmények minősége határozza meg a deviancia létét, hanem az a szabályrendszer, amelyet az egyén viselkedésére illesztenek. (Mészáros 2011, 23)

A hatvanas és hetvenes években történt változások, például az, hogy a társadalom átvett bizonyos gyakorlatokat a szubkultúráktól, vagy az, hogy a fiatalság már nem a középosztály normáit kérdőjelezi meg feltétlen, hanem inkább identitását keresi, új irányokat adtak a szubkultúra kutatás lehetőségeinek. A kutatások új elméleti központja Anglia lett, a Birminghami Egyetem *Centre for Contemporary Cultural Studies* intézete. Marxista alapú új kutatási szemléletüket az ihlette, hogy az amerikai eredmények nem voltak alkalmazhatóak az angol társadalomra. (Mészáros 2011, 25) Jock Young, aki átmenetet képez a chicagói és a birminghami módszer között, a hippik életstílusának tanulmányozásának folyamánként alkotta meg a szubterrán értékek fogalmát, miszerint minden társadalomban léteznek munkaértékek, amelyek a fenntarthatóságot és a biztonságot segítik, és szubterrán értékek, amelyek a szórakozással, izgalmakkal kapcsolatosak. A „normális”, mikor ez az egyénen belül egyensúlyban van, viszont vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek kizárólag szubterrán értékek szerint élik az életüket, így társadalmi megvetés lesz osztályrészük. (Rácz 2001, 94–102)

Phil Cohen *Szubkulturális konfliktusok és külvárosi lakóhelyi közösségek* című városelemzést idéző, munkásosztállyal foglalkozó munkájában bemutatja a modok, skinheadek, crombiek, csuklyások különböző kísérleteit arra, hogy a szülei kultúrájában felismert és megsemmisült kohéziós elemeket visszaépítsék a társadalmukba. (Rácz 2001, 109.) Dick Hebdige „*a szubkultúrát (...) egyfajta társadalomban jelenlévő zajként írja le, kritikát is gyakorolva a többségi reakción, a morális pánikon. A zaj ugyan nem változtat semmit, de mégis megmozgat valamit: a szubkultúra zajt kelt a társadalomban.*” (Mészáros 2011, 25) A rasszok mentén értelmezi a szubkultúrák létét, időbeliségét és szimbólumait. Az angol skinheadek stílusát jamaicai rude boyoktól eredezteti. Utal a jelek többértelműségére az osztályon belül, és felhívja a figyelmet a *Sex Pistols* kapcsán, hogy a tömegtársadalom elszívhatja a szubkultúra szimbólumainak egyedi jelentését (pl. divattá tenni a *Sex Pistols* öltözködését) (Mészáros 2011, 25)

A harmadik hullám kezdetei, a kilencvenes években, a CCCS³⁰-szel szembeni kritikák megfogalmazására vezethetőek vissza. A legtöbb kritika arra irányult, hogy kizárólag a látványos férfi képviselőit vették figyelembe az adott szubkultúrának, figyelmen kívül hagyva a nőket.

29 Az egyén cselekvései visszatükröződnek a társadalmi cselekvés helyességének viszonylatában.

30 Birminghami Egyetem Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) intézete.

Az LMBTQ emberekre kifejtett hatásait nem vizsgálták a szubkulturális létnek, illetve a fekete közösséget migránsnak bélyegezték a kutatások során. De a kutatások metodológiáját is kritizálták, például, hogy állításaik nincsenek empirikusan alátámasztva, illetve, hogy az adott kultúra legharsányabb képviselőit vették gorcsó alá és belőlük vezették le az adott csoport osztályhelyzetét, kilátásait. Sarah Thornton a kritikák egyik megfogalmazója a szubkulturák elitizmusáról értekezik és a klubkultúra fogalmát használja az *acid rave* stílus vizsgálatakor. A szubkulturális tőke fogalma, a Bourdieu-i ötlet nyomán, azoknak az ismereteknek a halmaza, amelyek a szubkulturához köthetőek (pl. hajviselet). (Mészáros 2011, 26. Kacsuk 2005, 98–99).

A harmadik hullám második szakasza, ami a kilencvenes évek végére tehető, nem egységes csoportosulást jelöl. A Sarah Thornton által alkotott klubkulturák fogalmat is elvetők *„nem egyszerűen a szubkultúra fogalmának átdefiniálás által történő meghaladására törekszenek, hanem magától a fogalomtól is megszabadulnának. Polhemus (1997) például a „stílus áruháza” (supermarket of style) elnevezést javasolja az egyre felszínesebbé váló és folyamatosan változó fogyasztói „elköteleződések” jelölésére, míg Bennett (1999) itt közölt írásában Maffesoli neotörzs (neo-tribe) koncepciójának használatát veti fel termékeny alternatívaként a már teljesen használhatatlan, mindent és semmit sem jelentő szubkultúra fogalommal szemben.”* Kacsuk 2005, 103) A legújabb elméleti kutatások a szubkulturákat a performativitással kapcsolják össze, ahol a tagok eljátsszák a szubkulturális létet. Nagyobb hangsúly kerül a média hatásaira az egyén és szubkultúra tekintetében. A kutatások a globális trendek változásaihoz idomulnak. Van-e globális szubkultúra, vagy hibrid és egymást metsző kultúrák? Minek hatására nőtt meg a politikai témával foglalkozó szubkulturák száma pl. az antiglobalistáké? Hogyan vizsgáljuk a fan és „női” szubkulturákat? (Mészáros 2011, 27).

Szubkultúra fogalma

A posztmodern szubkultúra kutatás egyik fontos tanulsága, a korábban a bevezetésben is említett kétségek artikulálása, hogy a szubkultúra fogalom elavult, új elméletet kell alkotni. David Muggleton szerint *„voltak a régi szubkulturák, amik erős csoportidentitással, egyértelmű politikai tartalommal, jól körülhatárolt stílussal rendelkeztek. Aztán megérkezett a punk, ami gátlástalanul fosztogatta az összes korábbi kultúrát stíluselemekért, és onnantól fogva már nem lehetett világos határokkal rendelkező szubkulturákat leírni.”* (Kacsuk 2005, 106) Fontosnak tartom, hogy reflektáljak erre a jelenségre, mert meghatározza a későbbiekben ismertetett kutatás elméleti kereteit az, hogy mit értek szubkultúra alatt.

A szubkultúra fogalma R. L. Taylor tág értelmezésében alkalmas a történelmileg kontinuitást mutató csoportkulturák leírására, mint amilyen pl. a punk, amelynek ma is vannak még „élő leszármazottai” vagy a gamer kultúra körülírására, amely az információs társadalom hatására alakult ki. *„Legelterjedtebb használatában a szubkultúra egy olyan csoport megkülönböztető normáira, értékeire, hiedelmeire és életstílusára utal, amely elhatárolódott más csoportoktól, s attól a nagyobb kulturális és normatív rendszertől, melynek része”* (Gál 2009, 6) A tág fogalomhasználat oka tehát az az igény, hogy a hasonló módon közösségi normarendszerrel szervező

csoport, amely más módon fejezi ki identitását helyet kapjon a szubkultúra fogalmán belül. A tagok „lebegése”, illetve a szubkultúrát, mint divatot elhagyó, kinövő fiatal felnőtteknek utat hagyunk az új szubkultúrába csatornázódáshoz, új ideiglenes identitás felvételéhez.

A példa szerint a punkok a külsőségeknek (hajviselet, ruházat) nagyobb szerepet tulajdonítanak az identitásuk kifejezése szempontjából (amelyek vizsgálhatóak, a normcore³¹ stílus térhódításai ellenére is.) Az újonnan létrejött, az új kapcsolattartási formák kötelékében felnövekedett pl. gamer közösséget másként kell kezelnünk, mert közel sem olyan látványos, és nyilvános jegyekkel rendelkezik, mint egy olyan klasszikus szubkultúra, mint amilyen a rocker szubkultúra. Ez nem azt jelenti, hogy nincs köztes állapot, mint például a radikális, jobboldali ifjúsági közösség, ami bátran használja a web2-ben rejlő lehetőségeket és közben erősen kifejezi az identitását az öltözkéssel és akár tartalommegosztással. De figyelniük kell arra is, hogy míg korábban használható volt a következő séma: ha valaki punk az egyszerre általában nem skinhead is, addig az új közösségek esetében többes identitásokkal is találkozhatunk. Létezhet akár a rockerek esetében is mondjuk a harcművészetek és a zenei szubkultúrák összekapcsolása esetén. A többes identitás azonban lojalitási-kötődési nehézségeket okozhat az egyénben, mivel mindig lesz egy primer csoport, amelyhez az egyén erősebben kötődik.

Ifjúság, hazai ifjúságkutatás és szubkultúra kutatás

Az ifjúság, Nagy Terézia meghatározása szerint általában azok a „18–19 és 29–30 év közötti fiatal felnőttek sorolhatóak ide, akik már több szempontból függetlenedtek a felnevelő/kibocsátó családjuktól, habár a családi transzférszolgáltatásokkal még élnek. (...) Önálló döntéseket hoznak, s annak eredményeit vállalják.” (Nagy 9–10.) Dolgozatom speciálisan az egyetemista közösséget vizsgálja, de mivel ez a csoport nagyrészt az ifjúság képviselőiből áll, ezért tartottam fontosnak a fogalom meghatározását.

Az ifjúságkutatáson belül³² a szubkultúra kutatás történelme Magyarországon XX. század elejére vezethető vissza, amikor a fiatalkori bűnözés esetén az ítélelhozatalkor, Vámbéry Rusztem javaslatára elkezdték figyelembe venni az elkövető társadalmi helyzetét is. (Rác 1989, 38) Ez a kriminológiai, ifjúsági csoportosulásokat devianciával azonosító szemlélet a rendszerváltás után is áthatja a hazai kutatások irányát. (Havasréti 2013, 6) Egészen az 1970-es évekig, a szocializmus időszakában a deviáns csoportok létét a nyugat imperialista hatásával magyarázták, a kutatások pedig nem nyílt terepen, hanem börtönökben zajlottak. Ezért is volt újíto erejű a hetvenes években elindított TBZ³³ kutatás, amelyek a fiatalok beilleszkedési zavarait vizsgálta. Időszerű volt, mert jelentősen nőtt a fiatalok bűnelkövetők, ebből kifolyólag fiatalok elítéltek száma és ezek mellett új deviáns jelenségek jelentek meg, mint például a drogfogyasztás. A kutatások kimutatták, hogy az egyént nem segítik a társadalom

31 A belső különlegességet külsőségekben nem hangsúlyozók szubkultúrája.

32 Az ifjúságkutatások történetéről részletesen lásd: Németh–Bauer–Szabó 2011.

33 Társadalmi beilleszkedési zavarok.

intézményrendszerei a szocializációban, emiatt, az egyén „zavarban van” kénytelen más, egyéni módokon szocializálódni.

A rendszerváltással kinyíltak a nyugat kapui, és az ifjúság rohamosan változni kezdett. Az ifjúság potenciális fogyasztóvá nőtte ki magát, megjelent a zenei fesztiválok, ifjúsági magazinok széles skálája. Kettős ifjúsági struktúra jött létre, a mainstreambe tagozódó és azt elutasító alternatív önkifejezési és szórakozási formát keresők. Emellett átalakul az iskolához való viszony, a fiatal iskolapadban töltött évei növekednek, és egyre később kerül ki a munkaerőpiacra és kezd el önállósodni. (Nagy 9) Az ifjúságkutatás ezzel egyetemben fejlődött, megjelent a szubkultúra kutatás, ami kétféle kutatói struktúra létrejöttét eredményezte: ifjúságszociológia, kvantitatív eszköztárral és a kritikai kultúrakutatás, ami kvalitatív eszközöket használ (Havasréti 2013, 5) A szubkultúra kutatás tekintetében itthon egyszerre érvényesülnek a korábban tárgyalt birminghami iskola nézőpontjai, viszont jelent vannak már a posztszubbkulturalizmus képviselői is a fiatalabb kutatónemzedék képviselőiben. (Havasréti 2013, 9)

A konkrét, kizárólag egyetemistákat és főiskolásokat vizsgáló kutatásokból kevés van Magyarországon. Ilyen a debreceni *Campus-lét* kutatás, ami a debreceni egyetemistákat méri fel, viszont különös figyelmet fordít az egyetemisták szubkulturális csoportosulásaira, illetve az Aktív Fiatalok Magyarországon, amely a teljes főiskolás és egyetemista közösséget vizsgálta eddig három hullámban a hallgatók közéleti érdeklődésére fókuszálva.

Egyetemi szubkultúrák – nemzetközi irodalom és a magyar eredmények

A nemzetközi szakirodalomban a Burton Clark és Martin Trow féle 1966-os egyetemista csoportosítás volt az egyik első fontos mérföldkő az egyetemisták kultúrájának kutatásában. A szűk csoportosítás alapját az egyetemmel való azonosulás³⁴ és az ötletesség³⁵ alapján törtéNIK. (Lewis 1969, 32) Clark és Trow felosztása szerint a négy fő egyetemista csoportosulás, ami a Kaliforniai Berkeley egyetemen létezik: szakmai, tudományos, testületi és nonkonformista. Az ideáltípusok leírják az adott egyetemista közösség tagjainak összetartó erőit, jellemzőit, attitűdjeit, akár politikai mozgósíthatóságukat is, de valójában ezek laza kötődésű csoportok, egymásba alakulnak, tagjaik többes tagsággal rendelkeznek, így nem felelnek meg a korábban tárgyalt szubkultúra csoportok klasszikus fogalmának. (Warren 1968, 214) A kritikák ellenére az egyetemisták csoportkultúrájának vizsgálatában továbbra is a Clark-Trow féle egyetemi élethez való hozzáállás kutatása dominált (Horowitz 1987; Grigsby 2009). A klasszikus konkrét szubkultúra reprezentációt vizsgáló kutatások, jóval kisebb számban jelentek meg az USA-ban. A szubkultúra kutatás Clark-Trow féle vizsgálatának további motiváló ereje volt, hogy az egyetemen modellezhető szervezeti alkultúrák szabályrendszerei, átörökíthetők más organizációkra is, amely már ugyan nem az ifjúságkutatás, de a szervezetszociológia hasznára válhat. (Chandler-Heidrich 2014, 3)

34 A student identifies with the institution.

35 A student is involved with ideas.

A magyarországi kutatások esetében mind a szervezethez kötődő identitás, mind a konkrét csoportkultúra vizsgálatára találunk példákat. Mészáros József, Templom Katalin és Vajda Júlia 1982-es művében a Pesti bölcsészkar diákjait vizsgálta, ebből a példából nőtte ki magát a Nyüsti Szilvia és Ceglédi Tímea által készített hallgató típus vizsgálat a TERD kutatás eredményei alapján. Az egyetemi szubkultúrák egy-egy tradicionálisabb szubkultúrára kiterjedő átfogó elemzését a *Campus-lét* debreceni egyetemista kutatás keretében valósították meg legátfogóbban.

Szubkultúra kutatás az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás keretein belül

Az eddig ismertetett kutatások a szubkultúrák bemutatásán túl azonban nem tértek ki arra, hogy mi következik az egyén ilyen irányú csoporttagságából. Nem vizsgálták például, hogy az egyetem meghatározza jövőbeni állampolgársági aktivitást. Az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás alapján vizsgálódásom tárgya a hallgatói szubkultúrák és a részvétel kapcsolata. A feladat nem egyszerű, a közbeszédben ismert szubkultúrák, mint amilyen a punk vagy a rocker kultúra, elemei feloldódnak, átalakulnak az egyetemi élet közegében, más szubkulturális identitás válhat elsődlegessé, különösen az olyan egyetemeken, mint az ELTE Jogtudományi kara, ami kifejezetten uniformizálja a hallgatókat a jogászokkal szemben támasztott dress-code miatt, míg az ELTE Bölcsészkarán sokkal kisebb a presszió az uniformizált kinézetre, így ott nagyobb eséllyel őrizi meg az egyén az egyetem berkeibe hozott identitását és már létező szubkultúra tagságát.

Az *Aktív Fiatalok* kutatás első és második hullámát lezáró tanulmánykötetekben Keil András a zöld értékeket magáénak valló, *Critical Mass* nemzedéket, Róna Dániel, Sörös Anett és Reich Jenő pedig a nemzeti radikális identitású fiatalokat, a *Kuruc.info* nemzedéket vizsgálja. Mindkét csoport elnevezése Szabó Andrea és Kern Tamás tollából származik, akik az *Ifjúság2008* kutatás adatait vizsgálva jutottak arra a következtetésre, hogy vannak a hallgatói közösségen belül olyan elkülöníthető, közös identitással rendelkező csoportosulások, melyek számára a politika világa nem közömbös terület. (Szabó A.–Kern 2011, 43) Mindez nem csak azért lényeges, mert ez a két csoportosulás erősen kötődhet akár neohippikhez, alternatívokhoz vagy akár rocker, vagy hungarista közösségekhez is, kiknek politikai identitása és annak megjelenítése a tanulmány számára releváns kérdés, hanem azért is, mert a rendelkezésre álló adatok vizsgálatánál fontos kérdés, hogy mennyire illeszkedik vagy távolodik a kutatás előző hullámainak eredményeitől.

Keil András a 2011-es kutatás adatait vizsgálva azt találta, hogy valóban létezik a hallgatói közösségen belül egy demokratikus értékek felé elkötelezett, ám establishment ellenes csoportosulás, erős szubkulturális kötődéssel (*Critical Mass*) inkább baloldali, liberális önmeghatározással, akik főként az LMP szavazóinak számítanak. (Keil 2012, 179) A 2013-as adatok esetében Keil már azt is vizsgálta, hogy a hallgatók zöld identitása milyen hasonlóságokat

mutat a nyugat-európai zöld identitással. Rámutatott, hogy nem tipikusan nyugati zöldek mintáját követik, egyéni aktivitási formákat űznek, demokráciába vetett hitük gyenge és az LMP szakadása negatívan befolyásolta a pártpolitikáról kialakított képüket. (Keil 2014, 205)

Róna Dániel, Sörös Anettel közösen írt elemzésében a Kuruc.info nemzedékről a 2011-es kutatás adatait elemezve szintén igazolta Szabó Andrea és Kern Tamás által felvetett nemzedéki csoportosulás létezését és szubkulturális létét. Megállapították továbbá, hogy a Jobbik sikere ebben a rétegben nem kizárólag a párt érdeme. A többi párt képtelen megszólítani a fiatalokat, illetve az is közrejátszik, hogy a szocializációs csatornák nem megfelelően működnek, akár családi, akár osztálytársadalmi szinten. (Róna– Sörös 2012, 149) A második hullám adatai megerősítették a Jobbik kimagasló sikerességét. Róna Dániel és Reich Jenő az első hullám adatait vizsgáló tanulmány kérdéseit új kontextusba helyezi. Míg korábban a szocializációs ágensek szerepe volt elsődleges húzóerő a Jobbikhoz közeledés tekintetében, ezúttal a magány szerepét emelik ki, melyet sikerrel meglovagol a Jobbik demokráciakritikus, radikális identitást kínáló politikája. (Róna–Reich 2014, 174)

Kísérlet az általános ifjúsági szubkulturák nyomainak felfedezésére és politikai iránt tanúsított érdeklődésük vizsgálatára

Mivel az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás egyik hulláma sem konkrétan a szubkulturák, diáktípusok és a politikai érdeklődés mentén kívánta értelmezni elsődlegesen a hallgatók politikai aktivitását, jövőképét, így a kérdőívben nem is találunk kifejezetten ezt a témát kibontó kérdéseket. A 2011-es kérdőívben megtalálható „*Melyik a kedvenc zenei irányzatod?*” kérdésen, és az ezután következő „*Voltál-e a következő rendezvényeken az elmúlt 1 évben?*” kérdésen kívül, minek felsorolásában kifejezetten szubkulturákhoz kötött rendezvények vannak (pl. motoros találkozó, biciklis találkozó, elektronikus zenei fesztivál). Vagy egy másik példa a 2015-ös kérdőív két kérdése; „*Kötődsz-e alábbi (formális) szervezetekhez?*” vagy a „*Kötődsz-e valamilyen, lazább közösséghez, mozgalomhoz? (például zenekar, hobbi csoportok, filmklub, körök, stb.)*”, amik inkább az egyetem oldaláról, másodlagos identitásként közelítenek a szubkulturák felé. Még ugyanebben a kérdőívben volt egy kérdés, melyet a kérdező töltött ki, és ez az illető öltözékére vonatkozott, és ez alapján próbálta meghatározni a csoporttagságát; „*Viselt-e olyan jelképet, szimbólumot, feliratot, ruhát, stb., amelynek politikai jelentősége van?*” mivel azonban ez teljesen a kérdezőre volt bízva, így számos jelkép, ami nem annyira feltűnő, mondjuk egy tetoválás, rejtve maradhatott. Ezt bizonyítja, hogy a 800 főből 9 emberen észleltek valamilyen politikai jelképet, minek nagytöbbsége Nagy-Magyarországhoz, a hungarizmushoz volt köthető. Az önbevallásos rendszerrel javíthatunk a statisztikákon.

Ennek fényében a korábbi népszerű nemzetközi kutatásokban bemutatott punkok, skinheadek, rockerek stb., tehát a zenét, mint csoportképző erőnek tekintő kutatások megismétlése e tanulmány keretein belül vállalkozunk. Értékes lehet a továbbiakban erre vonatkozó kérdéseket bővebben feltenni, fejtegetni a zenei érdeklődés stílus kapcsán, hiszen ezeknek

a szubkultúráknak teljes körű világértékelése van, így értelemszerűen a politika világára is reagálnak, ha nem is a participációt erősítik, de valamit mondanak róla. A másik ezzel kapcsolatos kérdés az egyetemen uniformizáló szerepe, mennyire tud az egyén a szubkultúrájának megfelelni az egyetemen, nem nyomja-e el azt az új elsődleges identitás, ami a beilleszkedést segíti. Érdekes lenne vizsgálni ezt a különböző karokon, hogy vajon ugyanolyan-e a szubkultúra reprezentáció a természettudományos karokon, mint egy jogi egyetemen, vagy eltér-e attól, amiatt, hogy a jogászsággal együtt a jogász kultúra külsőségeiben megnyilvánuló kultúrája is az egyén jellemébe ivódik, míg egy természettudományi karon a külsőségeknek vajmi csekély szerepet tulajdonítanak.

Kutatásomban a 2015-ös hullám adataira támaszkodom. A 2015-ös kérdőívben feltett kérdés miszerint: „Kötődsz-e alábbi (formális) szervezetekhez?” vagy a „Kötődsz-e valamilyen, lazább közösséghez, mozgalomhoz? (például zenekar, hobbi csoportok, filmklub, körök, stb.)” kérdések elindíthatnak minket az átfogó világértelmezéssel nem rendelkező csoportszerveződések politikai érdeklődésének vizsgálatának irányába. Az első kérdés válaszlehetőségeit, a kutathatóság jegyében, két csoportba kategorizáltam: a) politikával kapcsolatba hozható és b) apolitikus közösségek. Az első csoportba az *emberi jogi mozgalom vagy szervezet, politikai párt ifjúsági szervezete, politikai párt, közéleti kérdésekkel foglalkozó más szervezet, ami nem párt* tartozik. A másodikba pedig: *HÖK, más hallgatói szervezet, kulturális, hagyományörző, művészeti csoport, szervezet, sportklub vagy egyesület, egyházi szervezet, vallási közösség, környezetvédelmi, természetvédelmi szervezet, betegek, idősök segítségével foglalkozó szervezet, szakmai, tudományos szervezetek* kerültek.

A 800 főt számláló alapsokaságon egyszempontú varianciaanalízissel elemeztem a kérdéseket. A függő változó a „Mennyire érdekel Téged a politika?” a legkonkrétabb politikával kapcsolatos kérdés volt. Az ANOVA F próbája szerint, a politikával is foglalkozó szervezetek esetében a nullhipotézist el kell utasítani, tehát a politikával átitatott csoportosulások tagjai inkább érdeklődnek a politika iránt, mint sem. Ami első hallásra evidensnek tűnik ugyan, viszont az általánosan gyenge kapcsolat (eta-square) arra mutatott rá, hogy nincs komoly eltérés az inkább nemleges és az igen válaszok között. Az apolitikus csoportosulások esetében a nullhipotézis beigazolódott, nincs kapcsolat, tehát a kategóriaátlagok megegyeznek. A második kérdés esetében ugyanez mondható el. A kérdésre felelő laza csoportosulásokhoz, szubkultúrához kötődő hallgatóknak nincs erős politikai érdeklődése.

Ha viszont a kérdés nem ennyire direkt, és nem a negatívumokkal azonosított politikára kérdezzük rá, hanem közéleti kérdésekre: „Mennyire érdekelnek Téged a közéleti kérdések, közéleti, társadalmi problémák?” akkor eltérő eredményeket kapunk, az *emberi jogi mozgalom vagy szervezet, más hallgatói szervezet, egyházi szervezet, vallási közösség, szakmai, tudományos szervezetek* kategóriákban mind alacsony szignifikanciát mutatott, viszont ezek mind nagyon gyenge kapcsolatok az előzőekhez hasonlóan. A laza szerveződésű csoportok esetében viszont nem volt szignifikáns a modell.

Az első kísérletről összességében elmondhatjuk, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján, a hallgató szubkultúrához való kötődése önmagában nem magyaráz magasabb politikai részvételt, akkor sem, ha az illető politikával közvetlenül foglalkozó csoport tagja. Azért is lenne érdemes ezzel bővebben foglalkozni, mert, ha csak a laza szerveződésű csoporttagságot nézzük, a válaszadók közel fele³⁶ valamilyen szervezethez, csoporthoz tartozónak vallotta magát, ami a politikai orientációk és jövőkép tekintetében hasznos információ lehet számunkra. Konkrétabb kérdésekkel az elsődleges és másodlagos csoporttagságokra, öltözködésre, az adott csoport értékeire, a rekrutációra, saját csoportorientációinak megnevezésére, rangsorolására kérdezhetnénk rá, amivel közelebb kerülnénk a hallgatók életét átszövő és jövőjüket meghatározó csoporttagság bővebb ismeretéhez.

Hallgatótípusok létrehozása a politikai aktivitás mentén

A korábban idézett Nyüsti-Ceglédi tanulmányban szabadidő, tanulás, munka mentén hallgatótípusokat alkottak, amelyek, ha szubkultúrának kevésbé, de értéktelített csoportként viszont megállják a helyüket. A kategorizálás relevanciáját az adja, hogy megtudjuk, milyen értékeket vallanak ezek a csoportok, arra viszont valóban nem ad választ, hogy a tagok mennyire tudnak egymásról, mennyire közelednek egymáshoz, mennyire szervezik magukat, mert nincs orientáló és csoportképző esemény, intézmény, csak individuális cselekvőként léteznek.

A csoportosítás célja tehát olyan hallgatói csoportokat létrehozni, ahol a hallgatók előzetes csoporttagságát politikai aktivitásukkal összefüggésbe tudjuk hozni. Ehhez először faktoranalízist³⁷ végeztem, majd a létrehozott faktorokkal klaszterelemzést³⁸, amit megtoldottam még keresztábra elemzéssel a pártválasztás, szavazási hajlandóság, liberális-konzervatív, bal-jobb, mérsékelt-radikális skálákkal, illetve a politikáról való társalgás gyakoriságának dimenziójával a szélesebb körű elemzhetőség érdekében. Az így kapott hallgatói attitűdöket a következőképpen csoportosítottam:

1. *Apolitikus hallgatók*: Nem érdekli őket a politika, nem indulnak semmilyen képviselő-ségért, nem bojkottálnak, nem tüntetnek, nem is gondolnak semmit határozottan a politikai vezetőkről. Nem érdeklik őket a társadalmi kérdések. Önbesorolás alapján is mindenben középre húznak, se nem bal- se nem jobb, se nem mérsékelt, se nem radikális, se nem liberális, se nem konzervatív. Ezzel összefüggően nincs online aktivitásuk politikai témákban. Laza szerveződésekhez kötődnek, apolitikus csoportok tagjai (sport, kultúra, tudomány).
2. *Jobboldali értékrendű, aktív hallgatók*: Szerintük a politikai, gazdasági vezetőknek túl sok hatalma van. Tekintélyelvű vonásokkal rendelkeznek és előítéletesek a roma kisebbséggel szemben. Aktívan blogolnak. A politikában tevékenykedő emberek,

36 N=389.

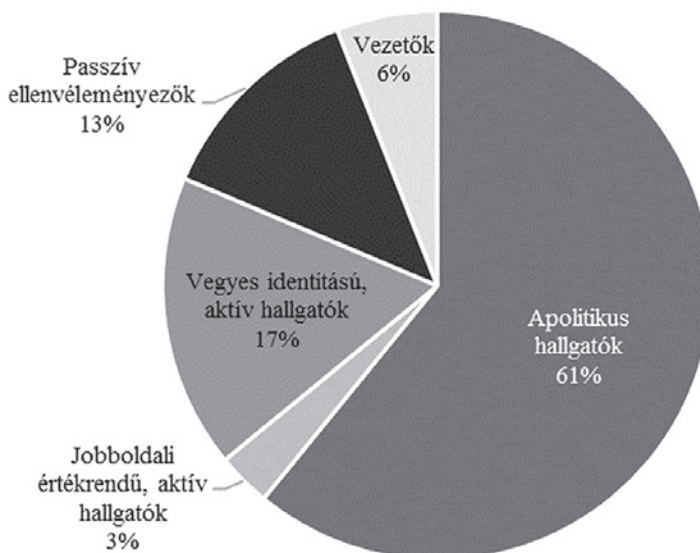
37 N=757, az alapsokaság 94,6%-át magyarázza.

38 Hierarchikus klaszterelemzés, (Ward eljárás euklideszi távolságmértékkel).

akiket érdekelnek a választások és a vezetés, de ők még nem viseltek tisztséget. Inkább jobboldali értékrendűek. Ebbe az irányba is szavaznak. Rendszeresen beszélnek barátaikkal és családjukkal a politikáról. Sportszervezetek, pártok ifjúsági szervezetének, laza közösségek tagjai.

3. *Vegyes identitású, aktív hallgatók*: Magas online aktivitásuk van, blogolnak, kommentelnek, szavaznak, lájkolnak, megosztanak közéleti témában tartalmakat. Érdeklí őket a politika és úgy értékelik, nincs baj a demokrácia állapotával Magyarországon. Szerintük nincs túl sok hatalma a gazdasági, politikai elitnek. Tekintélyelvű vonásokkal rendelkeznek. Nem járnak tüntetésre, nem bojkottálnak semmit. Inkább középre helyezik magukat a politikai identitást érintő skálákon. Többségében inkább kötődnek laza szervezetekhez, egyházi, sport és kulturális közösségekhez. A Jobbik-LMP-Fidesz hármasa mentén osztják el szavazatukat az e csoportba tartozó hallgatók.
4. *Passzív ellenvéleményezők*: Voltak már tüntetésen, ez a legnagyobb politikai aktivitásuk. Az e csoportba tartozó hallgatók biztosan elmennének szavazni és az LMP illetve a Kétfarkú Kutya Párt között osztanák el a szavazataikat. Szerintük lehet a pártok között válogatni és elszámoltatható a politikai vezetés. Mindenben középre húznak, ami az identitásukat illeti. Inkább sportközösségekhez kapcsolódó hallgatók.
5. *Vezetők*: Voltak már tisztségviselők egy csoportban, részt vettek a HÖK megválasztásában, választottak vagy választhatóak voltak. Nagyon dominánsan a HÖK-höz kötődik a csoporttagságuk. Érdeklí őket a politika, aláírást gyűjtöttek, kampányoltak, szervezkedtek, politikai jelképeket viseltek. Szerintük is lehet a pártok között válogatni és elszámoltatható a politikai vezetés. Mérsékeltnek és liberálisnak tartják magukat. Az LMP-re szavaznának.

1. ábra.
Hallgatótípusok a politikai aktivitás mentén, %

Az eredmények értelmezése

Az adatok alapján, a csoporttagságnak nincs igazi magyarázóereje a politikai érdeklődés esetében. Nem számít, hogy emberjogi szervezetről vagy környezetvédelemről, közéleti szerveződésekről beszélünk, az ilyen szervezetek politikai identitását illető hipotézisek elsorvadnak a diákság tekintetében. Ez persze nem azt jelenti, hogy konkrétabb kérdésekkel, amelyek kifejezetten ezt a kapcsolatot szeretnék vizsgálni, ne lehetne eredményesebb a kutatás, de a jelen esetben ezt a magyarázó erőt kevésbé elsődlegesnek minősíthetjük. A pártok ifjúsági szervezeteinek tagjait többségében érdekli a politika, az egyházi kötődésű hallgatót pedig foglalkoztatják társadalmi kérdések.

Vegyük sorra az általános megállapításokat is a hallgatók politikai érdeklődésével kapcsolatban. A legnagyobb klaszter az apolitikus hallgatók tábora, az állampolgári nevelés, a fiatalokat megszólító politikai kampányok hiánya mutatkozik meg ebben az óriási többségben. A továbbiakban a többségről elmondható, hogy politikai identitásnak a centrumot választják, ami a legbiztonságosabb, legkonformabb hozzáállás; aki radikális, az ijesztő, aki mérsékelt az unalmas alapon. Ehhez kapcsolódik az általánosan alacsony politikai érdeklődés, a legnagyobb értéket (0,37) a harmadik klaszter hozta. A vegyes identitású, aktív hallgatók tábora, de ez az érték sem kifejezetten magas. A legtöbb feltételezett szavazat a Jobbik-LMP-Fidesz hármasa mentén oszlik meg.

A korábban bemutatott *Critical Mass* és *Kuruc.info* nemzedék nyomai is felsejlenek a csoportosításban. Keil már a 2014-es elemzésében is jelezte, hogy az LMP szakadása, az Együtt-PM létrejötté, illetve az, hogy a Jobbik zöld ügyeket is felvállal és hasonlóan protest jellegű, összekeveri a két nemzedék tagjait, míg 2012-ben még élesebb határok választották el a két tömböt. (Keil 2014, 202) Az átjárás a másik irányban nem működik. A Jobbik a legnépszerűbb párt a fiatalok között (töretlenül), míg az LMP a második hullám adatfelvételekor, a második helyről, lecsúszott a negyedikre, viszont 2015-re viszont ismét második, Fidesz-KDNP, pedig a harmadik helyen végzett. (Szabó 2015,39) A hallgatói csoportok közül a harmadikban jelenik meg a Keil által bemutatott jelenség, illetve a Jobbik-LMP-Fidesz a gyorsjelentésben is jelzett hármasa. Ezen kívül a második *Kuruc.info*, negyedik és ötödik klaszter mutatja a *Critical Mass* nemzedék attitűdjeit, mint amilyen az, hogy megjelentek már tüntetésen, érdekli őket a politika, középre húznak vagy inkább liberális értékrendűek.

Egy esetleges, következő kutatásban szerepeltethetők lennének kérdések az érdeklődés irányát és az identitás elsődlegességét, másodlagosságát érinthetnék, illetve a kapcsolatot a politika és a realitások világával kapcsolatban. Mert míg a punk létrejötté politikai reakció volt, addig vannak más szubkultúrák, amelyeket kifejezetten a realitás kívül tartása hívott életre és egy történelmi kor és stílus idealizálásában teljesedtek ki, így a kérdés cseppet sem irreleváns.

Általános megállapításnak tűnhet, azonban nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a szubkultúrák globális színezetet kaptak, amelyben jelentős szerepe van az internetnek, továbbá a web2-nek, és ami ebből következik az a szubkultúrák elfolyósodása, a neopunk, neorocker,

neo skinhead, neomobok stb. létrejötte vagy új, nehezebben behatárolható, meghatározható szubkultúrák virágzása, mint amilyen a gamer vagy anime kultúra. Egy másik tényező a külső jegyek eltűnése lehet. Míg Japánban, az uniformizált iskolának nagy hagyománya van, addig nálunk ez inkább az elitiskolákra, vagy azokra sem jellemző, így a másságot bemutatni a külsőségekkel nagyon sokféle módon lehet. Tény, hogy a tanulók uniformizálják magukat, és az osztályok, évfolyamok hasonló stílus értékrendet alakítanak ki. De máshogy hat a sokféle hasonló ruha között egy acélbetétes bakancs, mint teljesen ugyanolyan formaruhák között. Ehhez hozzátartozik az, hogy a divat közkincsé teszi bizonyos szubkultúrák öltözködési elemeit (például oldalt felnyírt haj), így megnehezítve a szubkultúra tagok beazonosítását. Árnyalja a képet még a tolerancia növekedése Európában, a másság öltözékek szintjén megnyilvánuló kifejezésének az elfogadása. Ez a tolerancia hullám azonban nem számolta fel a rasszizmust és a nemi identitás mentén képződött kisebbségek kirekesztését³⁹, figyelmen kívül hagyását.

Az egyetemekre, főiskolákra vonatkoztatott kutatások relevanciáját az a tény adja, hogy az egyén életében az egyetem az utolsó olyan szakasz, ahol kortársakkal él egy közösségben, akik rangban nem felette, hanem ugyanazon a szinten állnak, és mindenki ugyanazért a célt küzd, ugyanaz a végcél, a diploma. Tehát különösen fontos, hogy milyen értékek kerülnek ebbe a térbe és milyen más értékekkel keverednek itt össze. Az uniformizáló oktatási rendszer lépcsőin haladva a gimnáziumban kialakított értékrend gyökeresen megváltozhat az egyetemi lét hatására, viszont az is lehet, hogy a korábbi szubkulturális tanok erősebb igazolást nyernek, vagy megerősödik ez az identitás, mert hasonló érdeklődésű hallgatókra talál az egyén.

A hallgatók szubkulturális tagozódása mentén értelmezett politikai aktivitásának vizsgálatára tett kísérlet tehát koránt sem halva született ötlet. Ha a jelenlegi eredményeink minimális kapcsolatot támasztanak is alá, a kísérlet megerősítette azt a feltevést, miszerint pontosabb, konkrétabb kérdésekre van szükség a további vizsgálathoz. A politikai aktivitás általánosan alacsony szintje Magyarországon és a régió többi országában is, általánosan megnehezíti a kutatást, mivel be kell vonni a szocializmus apolitikus hatását, amely a most tanuló egyetemisták és főiskolások világnézetébe az anyatejen át szivárgott, ráadásul ezt nem is lehet kiszűrni.

A korábbi adatfelvételek során meghatározott *Critical Mass* és *Kuruc.info* nemzedék nyomait a harmadik hullám adataiban is megtaláljuk. Mivel az elemzés célja nem a két nemzedék létének újraigazolása volt, így a klaszterek kevert csoportokat hoztak létre, ami rámutat ugyan a jelenlétükre, de nem tisztázza oly módon, ahogyan Keil András vagy Róna Dániel és szerzőtársai tették önálló elemzésük esetében.

A tanulmány keretében két kísérletet láttunk a hallgatók csoportosítására, csoporttagságuk és politikai érdeklődésük összevetésére. Mind az egyszempontú varianciaanalízis, mind a

39 koedukált mosdók, öltözők kérdésköre a nyilvános helyeken és iskolákban a transznemű embereknek, vagy a Hollywoodi filmipar whitewashing politikája, amivel a történetek szerinti etnikai kisebbségek helyére fehér szereplőket tesznek pl. *Ghost in the Shell*, *Pán* című film

klaszterelemzés rámutatott, hogy a csoporttagságnak nincs erős magyarázóereje a jelen kutatás adatai szerint a politikai érdeklődésre. A kérdés feloldását már korábban tárgyaltam, több szubkultúra tagságra, csoporttagságra vonatkozott kérdéssel pontosíthatjuk az eredményeinket, feltárhatunk egy fontos hatást a hallgatók politikai participációjára, ami végtére is a munka világában tevékenykedő állampolgári létüket, politikai aktivitásukat határozza meg a jövőben.

Irodalom

- Chandler, Nick- Heidrich, Balázs (2014): Hajsza közben – Egy magyar felsőoktatási intézmény piacorientációjának kultúra alapú elemzési kísérlete, In: *Vezetéstudomány* XLV:(6) pp. 27-36.
- Gál Attila (2009): *Szubkultúra–felfogások, szubkultúrák vizsgálatának lehetséges irányai, módszerei*, kutatási szemináriumi dolgozat
- Havasréti József (2013): *Ifjúságkutatás Magyarországon különös tekintettel az ifjúsági kultúrák, a kulturális fogyasztás és a média jelentőségére*, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
- Kacsuk Zoltán (2005): Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek, A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma, In: *Replika*, 53, pp.91–110
- Keil András (2012): Adalékok a Critical Mass nemzedékről. Az egyetemista-főiskolás LMP szavazók jellemzése In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012*, Belvedere Meridionale, Szeged
- Keil András (2014): *Zöldek a felsőoktatásban – Avagy: mit tudunk a magukat zöldnek valló egyetemistákról, főiskolásokról?* In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II.*, 2014, Belvedere Meridionale, Szeged
- Lewis, Lionel S. (1969): The Value of College to Different Subcultures, In: *The School Review*, Vol. 77, No. 1, pp. 32-40
- Mészáros György (2011): Ifjúsági szubkultúrák és „szubkulturális pedagógia” egy iskolai etnográfia fényében, *Iskolakultúra* 2011/1
- Nagy Terézia (n.a.): Az ifjúsági szubkultúrák az ezredfordulón. A rendszerváltás utáni magyar szakirodalom áttekintése, In: *Kisebbségsszociológia 1990–2002*. Bibliográfia és tanulmánygyűjtemény.
- Németh Adél – Bauer Béla – Szabó Andrea (2011): Adalékok a magyar ifjúságkutatás történetéhez. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan? nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Csalad- és Szociálpolitikai Intézet
- Nyüsti Szilvia – Ceglédi Tímea (2010): A három versengő dimenzió, Kísérlet a hallgatótípusok kialakítására a tanulás, szabadidő és a munka mentén. In: *Régió és oktatás VII., Régió és oktatás: A Partium esete, Center for Higher Education Research – Development*, Debrecen
- Rácz József (1989): *Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciák”*, Magyar Pszichiátriai Társaság, Budapest
- Rácz József (szerk.) (2001): *Szabályköve(te)lők és bajkeverők. Devianciák, Bevezetés a devianciák szociológiájába*, Budapest, Új Mandátum könyvkiadó
- Róna Dániel – Sörös Anett (2012): A kuruc.info nemzedék. Miért népszerű a Jobbik a fiatalok között? In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012*, Belvedere Meridionale, Szeged

- Róna Dániel – Reich Jenő (2014): „Nemzetiek”, rendpártiak, első generációs értelmiségiek és közösségre vágynak. A Jobbik egyetemista-főiskolás támogatói In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II.*, Budapest–Szeged MTA TK PTI–Belvedere Meridionale,
- Szabó Andrea (2015): *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*, Belvedere Meridionale, Szeged
- Szabó Andrea (szerk.) (2012): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012*, Szeged, Belvedere Meridionale.
- Szabó Andrea (szerk.) (2014): *Racionálisan lázadó hallgatók II.*, Budapest–Szeged, MTA TK PTI–Belvedere Meridionale.
- Warren, Jonathan R. (1968): Student Perceptions of College Subcultures, In: *American Educational Research Journal*, Vol. 5, No. 2, pp. 213-232